

Новиков А. О.,

доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ДРАМАТУРГІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Анотація. У статті аналізується драматургічна творчість Миколи Костомарова, в більшості п'єс якого порушується тема трагічної української історії. Йдеться, зокрема, про такі п'єси, як «Сава Чалий», «Переяславська ніч», «Українські сцени із 1649 року», присвячених національно-визвольним змаганням середини XVII століття. Наголошується на непересічному значенні творчості видатного письменника й історика для розвитку українського духовного життя.

Ключові слова: українське козацтво, поляки, свободолюбство, повстання, православ'я, католицизм, Богдан Хмельницький.

Постановка проблеми. У травні 2017 року виповнилося 200 років від дня народження визначного українського письменника, історика, фольклориста, громадського діяча Миколи Костомарова. Росіянин за походженням, він не тільки щиро любив Україну, а і все своє життя присвятив її розвою. Нестримний потяг до вивчення історії і культури українського народу надихає Костомарова до написання поезій, які згодом увійшли до його збірок «Украинские баллады» (1839) і «Ветка, малороссийские стихотворения» (1840), опублікованих під псевдонімом Ієремія Галка. Головним чином дослідженню української народної словесності присвячена і його магістерська дисертація «Об историческом значении русской народной поэзии», яку він захистив 1844 року в Харківському університеті. Це, до речі, була друга спроба. Першу дисертацію, присвячену Берестейській унії 1596 року, через порушення автором гострих питань релігійного характеру трьома роками раніше міністр народної освіти С. Уваров відхилив, а весь наклад (100 примірників) наказав знищити. Мабуть, закономірно й те, що в грудні 1845 – січні 1846 рр. молодий учений стає одним із засновників Кирило-Мефодіївського братства, пише для нього статут. Це йому коштувало однорічного ув'язнення у Петропавлівській фортеці й подальшого заслання на невизначений термін до Саратову із забороною займатися викладацькою діяльністю.

Після відбуття покарання Костомаров разом із П. Кулішем і В. Білозерським 1860 року бере активну участь у заснуванні першого українського журналу «Основа», публікує у «Современнике» статтю «Про козацтво», у якій доводить хибність тверджень, що українське козацтво нібито було стихійною некерованою ватагою, а тому, мовляв, дії Польщі, а потім і Росії, спрямовані на його угамування, були, по суті, захистом державності від анархічної, руйнівної сили. Щобільше, вчений пропагує свої проукраїнські погляди з кафедри Петербурзького університету. Характерним прикладом є його чотири публічні лекції на початку січня 1861 року, присвячені епосі гетьмана Івана Виговського.

Значний внесок зробив Костомаров і в українську історичну науку. Його перу, зокрема, належать монографія «Богдан

Хмельницький» (1857), фундаментальний труд «Російська історія в життєписах її найважливіших діячів» (1874–1876), у якому представлені біографії видатних особистостей давньоруської, української й російської історії, а також праці, присвячені історичним подіям в Україні, – «Руїна» (1879–1880), «Мазепа» і «Мазепинці» (1882–1884).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературну спадщину М. Костомарова досліджували Д. Антонович («Триста років українського театру»), С. Єфремов («Історія українського письменства»), В. Івашків («Українська романтична драма 30–80-х років XIX ст.»), О. Товт («Засоби моделювання образу Сави Чалого в однойменній драмі М. Костомарова»), М. Яценко («Минуле переростає в сучасність («Драматургія Миколи Костомарова»)») та ін.

Метою статті є висвітлення основних проблем, порушених в історичних п'єсах М. Костомарова, докладний аналіз головних і другорядних образів у його драматургічних творах.

Виклад основного матеріалу. Свій перший драматургічний твір – трагедію «Савва Чалий, драматические сцены на южнорусском языке» М. Костомаров завершує 1838 року. Це була перша історична п'єса не лише в доробку молодого письменника, а і в новітній українській драматургії загалом. В основу сюжету трагедії драматург поклав народну пісню «Гей, був в Січі старий козак», присвячену відомому козацькому ватажкові Саві Чалому, який несподівано перейшов до табору ворогів, та помсти зрадникові з боку його колишніх товаришів. Костомаров, як відомо, допустився серйозної хронологічної помилки (хоча, можливо, він це зробив свідомо), віднісши дію у своєму творі до XVII століття, тоді як реальні історичні події відбувалися століттям пізніше. Втім, ця помилка дозволила автору прив'язати сюжет трагедії до доби, яка передувала народно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що додало п'єсі більшої уваги, зробило її цікавішою. Чимало нарікань мав Костомаров і за те, що наділив образ центрального персонажа позитивними рисами, оскільки це суперечило сюжету згаданої раніше народної пісні. Водночас Гната Голого, який завжди сприймався народом як справжній герой, письменник зобразив у негативному світлі: користолобцем, задрісником й інтриганом, який своїми нещасливими діями спочатку підштовхує Саву до зради, а потім із насолодою убиває колишнього товариша. «Бачите, він то ще издавна замишляв, як би нас загубити, а собі щастя від ворогів залучити, – говорить Гнат козакам. – Ще з тої пори, як ляхи забили нашого покійного Острияцю <...> От і я, дурний, за його заступавсь» [2, с. 196].

На думку В. Івашківа, «амплуа Гната великою мірою визначено вимогами теорії трагедії – у ній такий герой необхідний; він виступає джерелом інтриги і гине розвінчаним». Поведінка Сави певною мірою вмотивовується і тим, продовжує дослід-

ник, що Костомаров пробує у своєму творі «поставити проблему єднання українського і польського народів. Глашатаєм такої ідеї виступає головний герой» [1, с. 39].

Проте новаторство Костомарова полягає не тільки у цьому. На прикладі Сави Чалого письменник започатковує принципово новий характер у тодішній українській драматургії. Його персонаж «не постає однозначно як позитивний герой або злочинець; він хоче реалізуватись як особистість, що в засаді відповідає характерові шекспірівського монологу, який є завжди безпосередньо драматичною дією, епізодом внутрішньої драматичної боротьби, що в ній здійснюється самоусвідомлення героя, осмислення його вчинку як вибору» [3, с. 343].

Справжнім новатором зарекомендував себе Костомаров і у віршованій трагедії «Переяславська ніч», створеній 1841 р. Проявилось це, зокрема, у відсутності поділу п'єси на дії та використанні хору, що наближає твір до давньогрецької трагедії. Хор виконує функцію узагальнюючого образу народу, який закликає до рішучих дій заради визволення Вітчизни, додає загального пафосу всьому дійству:

Всім радість й щастя звістила весна,

І щастя не має Україна одна!

Україно! Україно! Така твоя доля!

Забули тебе рятувать із неволі! [2, с. 247].

Дія у п'єсі відбувається у ніч на Великодню суботу 1649 року. У центрі оповіді романтизований козацький полковник Лисенко, який інкогніто прибув до окупованого поляками Переяслава, аби підштовхнути містян до збройного повстання. Повстанців має підтримати п'ятитисячний загін козаків, що загаявся за мурами міста. Щоправда, Лисенко не послішає сказати про це переяславцям. Він намагається переконати їх розпочати збройну боротьбу, не чекаючи на допомогу, оскільки твердо переконаний у тому, що настав час, коли це має стати справою кожної волелюбною людини. Саме до цього зводиться суть його палкої промови:

...Все Задніпров'я,

Мов грім його ударив, запалало.

З дугів, з ярів виходять гайдамаки;

Вівчар міня на спис свою гирлигу;

Забув плугатар ниву – лемеші,

Серпи ідуть на військове діло;

Старі на конях їздять, і жінки,

І діти поробились козаками.

Щодня біжать до гетьмана кравчини,

Страшенне військо стало.

І далі, заохочуючи городян до повстання, продовжує:

Наш пан Хмельницький ма велику силу

І допомогти всім городам радніш;

Але він тільки посилає поміч

До тих, котрі самі попіднімались [2, с. 218–219].

Дещо іншої тактики дотримується священник Анастасій, який, попри те, що сам натерпівся від поляків (та й «віра православною страждає»), усе ж закликає опонентів бути поміркованими й не піднімати повстання, оскільки немає впевненості у перемозі над добре вишколеним і озброєним до зубів ворожим військом. Він схиляється до думки, що потрібно просити військової допомоги в козацькій армії Богдана Хмельницького.

Утім, містяни все ж зважуються на повстання. Наснаги й рішучості переяславцям додає новина про те, що на допомогу їм прибув потужний козацький загін. Тепер, коли стало зрозуміло, що перемога неодмінно буде за повсталими, спір перехо-

дить в іншу площину. Опоненти не можуть дійти згоди у тому, як вчинити із переможеними. Лисенко, який зазнав від ворогів чимало особистих кривд, наполягає на повному їх винищенні. «Уранці всі ми будем християне, увечері, – говорить він, – сьогодні будем звірі» [2, с. 241]. Анастасій, навпаки, закликає земляків проявити до поляків християнське милосердя. Тим більше, що події розгортаються напередодні Великодня. І зрештою його лінія перемагає.

Проте автор трагедії на цьому не зупиняється. У нього набагато серйозніше завдання. Він декларує ідею примирення українського й польського народів. Саме такі слова Костомаров вкладає в уста переяславського старости, який, помираючи, звертається до Лисенка:

Помремо братами. Друже!

Дай руку, і нехай в примир'ї нашім

Примириться із Польщею Україна!.. [2, с. 272].

Багато в чому на ідею єднання українського й польського народів працює і колоритний образ Марини – сестри полковника Лисенка. Дівчина стоїть перед нелегкою моральною дилемою. Їй потрібно зробити вибір між коханим, поляком Францішком, який асоціюється із ворогами, і Вітчизною, а отже, братом і всім українським народом. Марина не може зрадити співвітчизників, але не хоче жити й без судженого.

...Як дівчина руська –

Я помогла братам своїм і ляха

Старшого привела на згубу руським,

А як твоя коханка – вмісті згину

Під руськими шаблюками [2, с. 262], –

говорить вона коханому.

Думка про єднання українського й польського народів навіяна була письменнику, очевидно, сумними реаліями, в яких згодом опинились українці й поляки – і ті, і ті особібно не змогли протистояти більш могутній і агресивній Московії (потім – Російській імперії) і втратили свою державність.

У третій п'єсі Костомарова «Украинские сцены из 1649 года» хронологічно продовжуються події, що висвітлюються у двох попередніх творах – трагедіях «Сава Чалий» і «Переяславська ніч». У ролі головного героя тут постає Богдан Хмельницький, який зображується як видатний полководець і мудрий політик, що впевнено відстоює інтереси молоді Української держави. «На оборону отчини коханої взяв я в руки оружє і доти его держатиму, поки життя мого стане і поки вольності не дїб'юся» [2, с. 290], – висловлює свої політичні й військові пріоритети гетьман.

Перебуваючи на засланні, Костомаров створює політичну драму-памфлет «Кремуций Корд» (російською мовою; 1849). В основі п'єси лежать події з римської історії початку першого століття нової ери. Центральний герой твору історик Кремуцій Корд безпідставно звинувачується й отримує жорстоке покарання від імператора Тіберія за те, що у своїй історичній праці «Аннали Римської Республіки» схвально відізвався про Марка Брута й Корнелія Касія – убивців Юлія Цезаря. Хоча насправді головна провина його полягала в тому, що на тлі беззаконня, яке панувало в імперії, він насмілився звеличити свободу в далекому минулому. Багато про що говорить і те, що в країні на той час не було навіть закону, за яким можна було б засудити автора історичної праці, проте, попри таку юридичну колізію, він усе-таки опиняється у в'язниці. Більше того, виявилось, що вирок було написано раніше, аніж розпочався сам судовий процес.

Немає сумніву, що за тінями й діями історичних персонажів у п'єсі Костомарова просвічуються порядки в сучасній йому Росії, а сумна доля Кремуція Корда багато в чому нагадує долю автора твору, свавільно засудженого за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Паралелі помітні і в обставинах арешту, голдуванні, несправедливого вироку. Навіть присуд римського сенату спалити «Аннали» Кремуція Корда нагадує історію із першою магістерською дисертацією Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России».

Неважко провести паралелі й поміж обома деспотичними імператорами – Тіберієм і Миколаєм І. Поєднує їх насамперед те, що обидва намагаються придушити щонайменший натяк на свободу. Це добре відчув на собі й автор «Кремуція Корда», і його товариші по Кирило-Мефодіївському братству. Допомагають тиранам у їхніх неблаговидних справах усесильний Сеян – фаворит римського імператора і, відповідно, Дубельт – шеф Третього відділення.

Проблему свободи в різних її вимірах – державному, суспільному й особистісному – порушує Костомаров і в останній своїй драмі «Эллины Тавриды» (російською мовою), написаній 1884 року. Події тут, як і в попередньому творі, відбуваються у І столітті нової ери на теренах двох ворогуючих давньогрецьких міст-держав – республіканського Херсонесу і Боспорського царства, розташованих на Кримському півострові. Аби нарешті налагодити добрі відносини між країнами, їхні правителі – боспорський цар Асандр і херсонеський протевон Ламах – домовляються скріпити міждержавний союз шлюбом своїх синів і доньки. Проте боспорський царевич Ніколай своє одруження хоче використати задля організації у Херсонесі державного заклоту з метою його підкорення Боспорському царству. Протистоїть Ніколаю його рішуча дружина Гіккія, яка організовує гідну відсіч заклотникам. Остання не тільки є справжньою патріоткою свого міста-держави, а і впевнено відстоює жіночі права у шлюбному союзі.

Отже, свободолобство, патріотизм, щирість і порядність, властиві жителям республіканського Херсонесу, перемагають тиранію, підступність, віроломство і зраду, що асоціюються з Боспором. У цьому драма «Эллины Тавриды» стала своєрідним продовженням попередніх драматургічних творів Костомарова. А отже, свідченням того, що письменник і в останні роки свого життя залишався на демократичних засадах, був прибічником ідеалів свободи.

Висновки. Значення історичної драматургії М. Костомарова для розвитку українського духовного життя важко переоці-

нити. Цими своїми творами він нагадував українцям про часи, коли їхні пращури, не шкодуючи життя, боролися з окупантами за свою незалежну державу. В Україні, де під забороною була не лише національна історія, а й рідна мова, драматургічний доробок письменника, окрім своєї важливої естетичної функції, виконував ще й велику просвітницьку місію, був важливим чинником у справі виховання національної самосвідомості й патріотизму. Не втратили своєї актуальності історичні драми Миколи Костомарова і в наші дні, коли українці знову змушені зі зброєю у руках захищати свою суверенну державу.

Література:

1. Івашків В.М. Українська романтична драма 30–80-х років XIX ст. / В.М. Івашків. – К. : Наук. думка, 1990. – 143 с.
2. Костомаров М.І. Твори : в 2-х т. / М.І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 538 с.
3. Яценко М.Т. Микола Костомаров / М.Т. Яценко // Історія української літератури XIX століття : у 2-х кн. Кн. 1. Підручник / за ред. М.Г. Жулинського. – К. : Либідь, 2005. – 656 с.

Новиков А. А. Украинская история сквозь призму драматургии Николая Костомарова

Аннотация. В статье анализируется драматургическое творчество Николая Костомарова, в большинстве пьес которого поднимается тема трагической украинской истории. Речь идет, в частности, о таких пьесах, как «Савва Чалый», «Переяславская ночь», «Украинские сцены из 1649 года», посвященных национально-освободительной войне середины XVII века. Акцентируется внимание на незаурядном значении творчества выдающегося писателя и историка для развития украинской духовной жизни.

Ключевые слова: украинское казачество, поляки, свободолобие, восстание, православие, католицизм, Богдан Хмельницкий.

Novykov A. The Ukrainian history in dramatic works by Mykola Kostomarov

Summary. The article analyzes the dramatic works of Mykola Kostomarov, most of his works raise the theme of the tragic Ukrainian history. Such plays as “Sava Chaly”, “Pereyaslavskaya nich”, “Ukrainski stseny iz 1649 roky” are devoted to the national liberation movement of the middle of the seventeenth century. The important role of the literary works of the famous writer and historian for the development of Ukrainian spiritual life is emphasized.

Key words: Ukrainian cossacks, poles, love of freedom, revolt, Orthodoxy, Catholicism, Bohdan Khmelnytsky.